

КИРИЛО-МЕТОДИЕВСКИ ЧЕТЕНИЯ 2020 ЮБИЛЕЕН СБОРНИК

**по случай 40-годишнината
на Катедрата по кирилометодиевистика
във Факултета по славянски филологии
на СУ „Св. Климент Охридски“
и в чест на 80-годишнината
на проф. д-р Клементина Иванова**

Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

София, 2021

СТАРОБЪЛГАРСКИЯТ ПРЕВОД НА СЛОВАТА ПРОТИВ АРИАНИТЕ ОТ АТАНАСИЙ АЛЕКСАНДРИЙСКИ В ИСТОРИЧЕСКИ КОНТЕКСТ¹

ТАТЯНА СЛАВОВА
СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“,
КАТЕДРА ПО КИРИЛОМЕТОДИЕВИСТИКА

До нас са достигнали много малко исторически свидетелства от ранната старобългарска епоха, съхранили информация за това кога, къде и от кого е преведено дадено съчинение. Например благодарение на приписката на Тудор Доксов² знаем, че през 906 г.³ Методиевият ученик Константин е превел по поръка на цар Симеон *Словата против арианите* от Атанасий Александрийски (293/298–373), преписани година по-късно от Тудор Доксов. Преводът заедно с приписката са запазени в десетте известни до този момент slavяnski преписа на съчинението. Всички те са руски от XV, XVI и XVIII в.⁴

Появата на старобългарския превод на *Словата против арианите* трябва да се разглежда както с оглед на формулировката *filioque*, така и в контекста на готското арианство. В изследователската традиция про-

¹ Статията е написана в рамките на изследователски проект КП 06-ОПР05/3 „България между християнството и ересите. Старобългарският превод на Словата против арианите от Атанасий Александрийски“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“.

² Сиа книги благочыстнаа наричелнаа афанасъ· повелѣнїем княза нашего болгарскаа имене^а смелнаа прѣложи а епѣп константи^а въ словѣнскы азыкъ отъ гръчска· въ лѣто ѿ начала мироу· ѿѣ· дѣ· индѣ· ꙗ· оученикъ сы мефодевъ· архїепѣпа моравы· напса же а тждоръ чьрноризецъ дохъсовъ· тѣмъжде княземъ повелѣнъ· на встни тыча· въ лѣто ѿѣ· дѣ· индѣ· дѣ· идеже сватаа и чѣтнаа златаа цркъы новаа сътворена естъ тѣмъжде кнземъ· в се же збо лѣто зъпле ра^а вжїи се^а кнза оцъ въ влазѣ вѣрѣ живы и в доврѣ исповѣданїи га нашѣ ꙗѣ хѣ· великыи и чѣтныи и блгвѣрнѣи гъ на^а князъ болгарскы имене^а бори^а крѣтыаное^а имаа емѣ лихан^а· лицаа мала въ бѣ· днѣ· съботны вѣр^а· Сѣ^а бори^а болгары крѣти^а е^а· въ лѣ^а етѣ^а вех^ати· во имаа оца и сна и стго дѣа· аминь (по преписа от РНБ, сборка на Погодин № 968).

³ Преводът се датира и от 902 г., ако се използва т.нар. българска летописна ера (Добрев 2011: 128, бел. 72).

⁴ РНБ, сборка на Погодин № 968, 1489 г.; РГБ, сборка на Йосифо-Волоколамския манастир, ф. 113, № 437, 1488 г.; РГБ, сборка на Овчинников, ф. 209, № 791, XV в.; РГБ, сборка на Никифоров, ф. 199, № 59, XV в.; ГИМ, Синодална сборка № 20, XV в.; РНБ, Соловецка сборка № 63, XVI в.; ГИМ, Синодална сборка № 994, чети-миней за май, Успенски препис, XVI в.; РНБ, Софийска сборка № 1321, чети-миней за май, Софийски препис, XVI в.; ГИМ, Синодална сборка № 180, чети-миней за май, Царски препис, XVI в.; РГБ, сборка на Овчинников, 209, № 99, XVIII в.

дължава да бъде актуален въпросът какво е наложило точно в зората на старобългарската писменост владетелят Симеон да възложи на Константин – епископа на Велики Преслав – превода на Атанасиевите *Слова против арианите*. Защото от гледище на жанровия репертоар и нуждите на богослужението преводът на този сложен богословски текст е донякъде неочакван и изненадващ за един толкова млад книжовен език. Най-вероятно Атанасиевото съчинение е било необходимо в борбата за опазване чистотата на новата вяра в новопокръстена България и за утвърждаването на православието.

Сведения за заселване и пребиваване на арианстващи готи по нашите земи представят съчиненията от късната античност на Филосторгий (ок. 368 – ок. 439, Philostorgius 1864)⁵, Созомен (ок. 400–450, Sozomenus 1859), Йорданес (VI в., Jordanis 1882), Исидор Севилски (ок. 560–636, Isidorus Hispalensis 1844–1855). Началото на готските нашествия в балканските провинции на Римската империя южно от Дунав датира към първите десетилетия на III в. (238), но по-значимите готски нападения са от средата на века – превземането на Филипопол (250–251), поражението на римските войски (251) в района на Абритус (край дн. Разград), нападенията и обсадите на Солун (268), успешната за император Клавдий II битка (269) при Найсус (дн. Ниш)⁶, нахлуването в Тракия и Македония (Isidorus Hispalensis 1844–1855: 4; Беликов 1886–1887). Нови заселвания има при император Константин (306–337), когато везеготите (вестготите) стават военни съюзници (федерати) на Римската империя. Към средата на IV в. в днешните български земи (предимно мизийски, на юг от Дунав) трайно се установяват готски племена – през 332 г. около 300 000 везеготи са заселени в Мизия, Тракия и Малка Скития, а малко по-късно (348) голяма група от готи християни начело със своя епископ Вулфила (311–383) се настаняват в близост до Никополис ад Иструм (край дн. с. Никюп до Велико Търново) в подножието на планината Хемус (Jordanis 1882: 127)⁷. Два века по-късно потомците на Вулфиловите везеготи продължавали да живеят в земите на Мизия и земите около Никополис ад Иструм – тях Йорданес (средата на VI в.) нарича *Goti minores* и определя като многоброен (*populus immensus*), беден и невоинствен народ⁸. Когато остготите под предводителството на своя крал Теодорих (Теодерих) се отправят към Италия (488), не всички го

⁵ Съчинението му е запазено под формата на извлечение у патриарх Фотий (PG 65: 459–642).

⁶ Тогава много пленени готи (според Йорданес 320 000) са заселени като войници в римската армия или като работна сила в днешна Северна България и Добруджа.

⁷ За историята на готите по българските земи през III–IV в. вж. още Волфрам 2003; Волфрам 2008: 41–46, 54–63; Мандраджиева 2006; Добрев 2011; Георгиев 2011.

⁸ За историята на източните германи, в това число и готите, в балканските провинции на Римската империя през V–VI в. вж. Станев 2008.

последвали, а както свидетелства Прокопий, някои останали в Тракия като мирни земеделци (цит. по Василевский 1880: 411). Всъщност още към 476 г. Теодерих напуска своите укрепления в Македония и се отправя към Дунава и Долна Мизия, а негова столица става стратегическата крепост Нове на Дунав (до дн. Свищов). За германско присъствие по Долни Дунав през IV–VI в. свидетелства и Анастасий Библиотекар (800/810–880) в *Chronographia Thriptica* (ЛИБИ 2: 223–226, 231, 240, 331–340). Когато през V–VII в. българи и славяни се установяват южно от Дунав, те заварват и готски поселения.

Съприкосновението на готите с Византийската империя довежда до разпространение на християнството сред тях⁹. Предполага се, че още през IV в. някои от тях са се причислили към арианската църква, особено по времето на император Констанций II (337–361) и неговата проарианска политика. Самият Вулфила е бил близък до полуарианския кръг на епископ Евсевий Никомидийски и е изповядвал доктрина, в чиято основа лежи арианското учение, отхвърлящо равнопоставеността на Отца и Сина, а оттам и единството на Светата Троица.

Споменавания за арианстващи готи се откриват в средновековната българска и сръбска книжнина, напр. *Хрониките на Йоан Малала* и на *Георги Амартол*, чиито славянски преводи са част от книжовната продукция на Първата българска държава. *Хрониката на Йоан Малала* известява за готи и гонения срещу арианите във Византия през втората половина на V в. по времето на император Лъв I (457–474) и описва взаимоотношенията на императора с патриция на военна служба с готски произход Аспар¹⁰. *Хрониката на Георги Амартол* визира нападенията на готите в земите на Империята (средата на IV– началото на VI в.) при императорите Валент (364–378), Теодосий I (379–395), Теодосий II (408–450), Анастасий I (491–518) и дава сведения за готи на военна служба и за бунта (513–518) на Виталиан Тракиец, военачалник на римските федерати, сред които са хуни, готи и българи (Истрин 1920: 366, 370, 374, 376, 400, 407). В друг паметник от Симеонова България – *Диалозите на Псевдо-Кесарий* – в 68-и въпросоотговор гр. фраза *παρὰ δὲ Γόθθους Δούβανην πρῶσαγορευόμενον* ‘от готите наричана Дунав’ е преведена като **българский дούнава именуѹема**. Предаването на *παρὰ Γόθθους* с **българский** е присъщо на всички славянски преписи¹¹, т.е. на старо-

⁹ За мисионерска християнска дейност сред пленените готи вж. Беликов 1886–1887: 28–36 и цитираните от него исторически свидетелства на Филосторгий, Созомен, Атанасий Александрийски и др.

¹⁰ Патрицият Аспар и синовете му са уличени в заговор срещу Империята, подпомогнати от много готи; впоследствие те са убити. Император Лъв I предприема гонения срещу арианите и техните църкви (Книга 14, Чернишова 1994: 317, 324). Старобългарският превод на тези фрагменти следва стриктно гръцкия образец.

¹¹ Руски от XV–XVI в.

българския архетип на превода, и е опит за по-достъпен превод и заявяване на идентичност (Милтенов 2006: 13–15, 22)¹². По същото време за ариани споменава и Йоан Екзарх в своя *Шестоднев*, при това без те да са посочени в гръцкия първоизточник (*Шестоднева* на Севериан Гавалски). Според Йоан арианите, заедно с несторианите и с другите еретици, искат да разберат Христовото раждане, макар самите те да не знаят как са създадени (като човеци), срв. *се же азъ глаголюж къ дриганоу и несториганоу*¹³ къ дроугъимъ еретикомъ иже и сами своего състава не вѣдатъ а христово рождѣство хотѣтъ вѣдѣти (Aitzemüller 1: 120–121, л. 15d26–16a7). Споменът за арианстващи готи в придунавските земи ще да се е запазил дълго време, щом в своята *Хронография* арменският историк Матей Едески (XII в.), описвайки събитията в България около 1041 г.¹⁴ и похода на византийския император Михаил IV (1034–1041), нарича България „страната на готите“ („la contrée de Goths“; Chronicle of Matthew 1993: 68)¹⁵.

Известно е, че в сръбското Житие на св. Сава (XIII в.) авторът отбелязва името на готите като название на част от българите и идентифицира болярина Стрез, живял в началото на същото столетие, като гот (вѣ во и тѣ гоннѣ Стрѣзь глаголемн; единому бо ѿметъникоу ѿ тогожде племѣне гон, нарекомаго вѣлгарьскаго ... рекомоумоу Стрѣзоу)¹⁶ – факт, който се тълкува различно в изследователската традиция¹⁷.

За отвъдунавските готски земи е знаел и Григорий Цамблак, когато в *Житието на Стефан Дечански* отбелязва, че българският цар Михаил (III Шишман-Асен, 1323–1330) е събрал многобройната си войска срещу сръбското царство от различни народи, искайки немалка помощ и от готите, живеещи от другата страна на Дунава (и ѿт об онъ поль доунава живуѣщихъ готѣ не малъ помощъ съпризвавъ Давидов и др. 1983: 106–107; ѿ оноу поль рѣкъ живуѣщихъ готѣ Даничич 1: 228).

¹² Аналогична фраза се чете и в 165-и въпросоотговор, където обаче преводачът запазва етнонима γόθοι, срв. *παρά δὲ Γόθοις Δούναυην ὡ γοῦφ ἢ δούναβъ* (Милтенов 2006: 21–22).

¹³ Несторианите липсват в някои ръкописи (Aitzemüller 1: 120).

¹⁴ Въстанието на българите начело с Петър Делян (Матей Едески пише, че малко след това императорът починал).

¹⁵ Сведението е посочено у Василевский 1880: 411 и цит. лит. и Брун 1880: 206.

¹⁶ „и той, споменатият Стрез, беше гот; за един от отметниците от това същото племе готи, наричано българско, на име Стрез“ (Добрев 2011: 129).

¹⁷ Според П. Георгиев това „показва, че част от населението във възстановената в края на XII в. българска държава се е считала не само с влашки произход, но е пазела спомена за своето далечно готско-германско потекло. Това обаче не изключва в никакъв случай тяхното българско самосъзнание“ (Георгиев 2011: 143). Като обръща внимание на отъждествяването на българи и кумани в друг паметник от XIII в. (Анонимен български летопис), Ив. Добрев приема, че „називанието гоан в сръбското средновековие няма нищо общо с източногерманското племе готи, то свидетелства само, че куманите, които постепенно са се ввели в българската народност, са дошли от някогашните севернодунавски готски земи“ (Добрев 2011: 129–130).

Следите от някогашното готско присъствие по българските земи днес прозират в множество археологически артефакти, в жития и памети за светци готи, в езика на старите българи. По-нататък тези свидетелства ще бъдат представени накратко.

През последните десетилетия в областта на **материалната култура** се натрупаха редица артефакти и археологически находки, свързани с готско влияние.

1. Църкви и базилики

В аула на Омуртаг (с. Хан Крум, Шуменско) са разкрити четири раннохристиянски църкви от втората половина на IV – началото на VI в., едната с фрагменти от стенописи (Антонова, Дремсизова-Нелчинова 1981). Наличието на толкова църкви, съсредоточени на сравнително малко пространство, както и откритите гробове с разнообразни и богати находки в стила на готското ювелирно изкуство от IV–VI в., изграждат тезата за раннохристиянски епископски център на мизийските готи ариани (Балабанов 2006; Балабанов 2010). В с. Садовец, Плевенско, западно от Големановото кале е документирана малка еднокорабна базилика, използвана от християни ариани и опожарена около 560 г. (Melamed 2011; Иванов 2019: 77 и цит. лит.). В местността Кирика, с. Калугерица, Шуменско, са разкрити останки от раннохристиянска базилика от V–VI в. с фрагменти от стъклени съдове (Балабанов 1992; Иванов 2019: 89 и цит. лит.), а в Нове – останки от епископски комплекс с няколко базилики от първата четвърт на V – докъм средата на VI в. За едната базилика се предполага, че е епископски храм, а комплексът източно от базиликата вероятно е бил епископска резиденция (Чанева-Дечевска 1999: 205; Генчева 2003: 68).

2. Готски находки във и извън некрополи

На територията на днешна България и Северна Македония са открити некрополи, които биха могли да се свържат с германско (готско) население (Melamed 2011a). В Омуртаговия аул край с. Хан Крум са намерени четири гроба със запазени в тях накити¹⁸ в стила на готското ювелирно изкуство от IV–VI в. (Балабанов 2006, Стоева 2013 и цит. лит., Иванов 2019: 76 и цит. лит.). В некрополи от Плевенския регион е открит погребален инвентар от същия период, носещ чертите на готската култура или създаден под готско влияние – в местността Стражата (Табакова-Цанова 1981: 173–175)¹⁹, с. Садовец, с. Биволаре²⁰, Ескуц²¹ (Ковачева 2003:

¹⁸ Сребърна гривна и сребърни фибули с позлата, тока от колан с езиче от глава на орел, ковчеже с огледало и мъниста от кехлибар и тамян, златни обици, бронзово огледало, желязно ножче, мъниста от полускъпоценни камъни и кехлибар, пинсети, лъжичка и кюрета за почистване на уши.

¹⁹ Гривни, мъниста, огледало, керамика, фибули.

²⁰ Чифт фибули.

²¹ Дн. с. Гиген, бронзови и гепидски фибули.

95–96). В некропола в Нове, свързан с готите на Теодерих, са намерени накити²² от последната четвърт на V в. (Генчева 2003: 67; Владкова 2006; Иванов 2019: 81–83 и цит. лит.). В некропол до с. Кошарево, Брезнишко, са проучени 29 гроба и гробни съоръжения с инвентар от облекло и накити (Трендафилова, Даскалов 2003). Най-често срещаните археологически находки са различни видове готски фибули (закопчалки за дрехи)²³, които преобладаващо датират от V – втора половина на VI в. (Чакъров 2014). Различните фибулни типове елементи на костюма, разпространени в балканските територии на Източната Римска империя, се отнасят към народите от гого-гепидската етническа група (Станев 2008). Готски фибули са открити и извън некрополи, напр. във Варненско, Добричко, Шуменско, Силистренско (Taskenberg 1929; Хараламбиева 1991); с. Биволаре, Ескус (Хараламбиева, Ковачева 1992). Най-многобройно е присъствието на фибули (втора четвърт на V – втора половина на VI в.) в селищата на Дунавския лимес, Добруджа и района на Никополис ад Иструм (Хараламбиева 1988; Хараламбиева 1991; Хараламбиева 1992; Станев 2003: 78–80)²⁴.

3. Гробница със стенописи в Дуросторум (Силистра)

Открита през 1942 г., гробницата е многократно проучвана (вж. цит. лит. у Иванов 2019: 85) и датирана от късния Константинов период (IV в.). Сред запазените стенописи са изображения на прислужник от готски произход (Попова, Михайлов 2017), слуги и слугини вероятно също с такъв произход (Иванов 2019: 86–88).

4. Селища и крепости

В с. Садовец, Плевенско, са открити две крепости, за които се предполага, че са били обитавани от готи федерати през VI в.: а) на Големановското кале с 35 жилищни помещения и над 40 стопански постройки с типични готски характеристики (Welkov 1935; Велков 1937); б) на Садовското кале със 17 жилища. Началото на разкопките е поставено още през 30-те години на XX в. от германо-българска експедиция. Открити са множество дребни находки²⁵ (Melamed 2011), оръдия на труда, златарски

²² Коланни гарнитури, бронзови апликации, токи, златни фибули, костени гребени, гривни.

²³ Характерна за германските народи (вкл. и готите) е употребата на двуфибулни дрехи. До 2014 г. над 31 са публикуваните германски фибули от некрополите на късноантичните провинции Крайбрежна Дакия и Втора Мизия (Чакъров 2014: 123).

²⁴ Още археологически находки с възможно готско (източногерманско) потекло от периода края на III – края на VI в. са намерени и в с. Хотница, близо до Никополис ад Иструм (гребен от рог на елен, бронзова фибула с орле, Владкова 2011: 205; Иванов 2019: 89–90), Северна, Централна и Североизточна България (9 орлоглави токи от шестото столетие; Иванов 2019: 90–91 и цит. лит.), хълма Кракра край Перник (фибули, катарамни, обици, гребени от VI в.; Иванов 2019: 91–92 и цит. лит.), с. Кашарево край Брезник, Пернишко (некропол с 29 гроба, накрайник, обица, тока и др.; Иванов 2019: 92–94), с. Кривина, Русенско, крепостта при Нове (катарамни с орлови глави, Станев 2003: 80–84) и др. (Иванов 2019: 95–107 и цит. лит.).

²⁵ Кръст, огърлица, обици, тока за колан, лъжици, фибули с изображения на птици, бронзови пръчици за миросване и др.

инструменти (Ковачева 2003: 95). На административната територия на Никополис ад Иструм са проучени няколко укрепени селища (IV–VI в.), за които се смята, че са били обитавани от федерати най-вероятно с източногермански произход (Владкова 2011: 204–206).

5. Керамика

Свидетелство за готско присъствие през IV–VI в. е откритата федератска керамика (сиво-черна с излъскани ивици и/или връзан орнамент и заоблено дъно) под формата на цели съдове или фрагменти – в Нове, аула до с. Хан Крум, Никополис ад Иструм, късноантичния град Сторгозия (дн. Плевен), с. Садовец, с. Гиген, градовете Белене, Долна Митрополия, Никопол и др. (Генчева 2003: 64; Ковачева 2003: 93, 95, 96; Балабанов 2010: 349, 351, 352; Владкова 2011: 204).

Следите от някогашното готско присъствие по нашите земи личат и в **православния християнски календар** на южните славяни. Жития от състава на ранни южнославянски нестишни пролози (респ. гръцки синаксари) пазят около 30 имена на светци, свързани с готите или готи по произход, почитани и днес от православната църква, напр. Никита (15.09.), Инна, Рима и Пина (20.01.), презвитерите Ватус и Вирк и дружината им (26.03.), Сава Готски (15.04.), Йоан Готски (26.06.), Сава Стратилат (24.04.) (Джурова, Велинова 2006). Сред готите мъченици от IV в. особено тачена е паметта на Никита Готски, чиито мощи се пазят в сръбския манастир в Дечани (Милев 2011: 262). Известни са иконописни изображения на раннохристиянските мъченици св. Никита, св. Сава и св. Сава Стратилат (Джурова, Велинова 2006: 54). В календара на славянската редакция на стишните пролози от XIV в. се откриват някои трансформации в сравнение с нестишните пролози – променени са датите на паметите на Сава Готски (18.04.) и Йоан Готски (31.05.), добавена е памет на Ерменегил, извършени са текстологически промени в житията (Джурова, Велинова 2011).

Налице са и **лингвистични следи** от готско присъствие по българските земи. В латински и гръцки надписи са съхранени отделни готски заемки, напр. в епиграфика от периода IV–V в. в районите на Кутловица (Монтанско), Никополис ад Иструм, Абритус, Берое се откриват готската дума *bruti/brutes* ‘невеста, булка; снаха’ (гот. *brūþs*) и лични имена (Парашкевов 2003: 58 и цит. лит.; Владкова 2011: 203; Иванов 2019: 108–112 и цит. лит.). Надписи с имена от източногермански (готски) произход са намерени и в Ескус (Геров 1951/1952), а в гръцки надпис²⁶ върху фрагмент от глинен съд от Абритус се чете готското име Тот (Войков 2011). В кирилски надпис от Мурфатлар (X в.) успоредно със славянското име **нерадъ** е засвидетелствано и готското **ранипиле** (Барня 1962; Barnea 1962).

²⁶ В превод на български надписът гласи: ‘Богородице, благослови делото на Тот’.

Старобългарските писмени паметници пазят три вида германски заемки. Най-ранни са общославянските германизми, възприети от славяните още в тяхната прародина на север от Карпатите. По-късни са интересуващите ни балкано-готски заемки у южните славяни, попаднали от езика на готите, населявали Балканския полуостров. Най-късни са някои старовисоконемски християнски лексеми и термини, възприети от християнизираните славяни в Моравия и Панония през IX в. и проникнали в старобългарския език по време на Моравската мисия на Кирил и Методий (Добрев 1985: 486; Добрев 1986: 117–119). Ст. Младенов посочва двадесетина сигурни старобългарски лексеми германизми, запазени и в съвременните славянски езици²⁷, както и още тридесетина вероятно²⁸ (Младенов 1908). Към този списък се добавят и *виноградъ*, *виглазъ*, *къбълъ*, *опица*, *спждъ*, *стѣпа*, *хъдожъство*, *хъдожъствие*, *хъдожъникъ* (Добрев 1986: 119–121). Някои от изброените германизми вероятно имат балканско-готски произход, като напр. лексемата *цръкы*, заета от езика на готите ариани. Още по-обширен (83 единици) е списъкът на А. Гранберг на готските и ранните германски заемки в старобългарски, който включва и лексемите *вино*, *врагъ*, *градъ*, *желѣзо*, *кранола*, *коупити*, *ланин*, *лѣчѣва*, *лѣннихъ*, *платъ*, *скоуптъ*, *тѣкъщи*, *хъса*, *цѣна* и др. (Granberg 2010). Особено характерни са две готски лексикални гнезда, които се срещат само в Супрасълския сборник – едното е представено с лексемата *говино* ‘богатство’, а другото – с глаголите *гонезнѣти*, *гонозити* и *гонажати* ‘избавя се, оцелея, спася се’ от общата основа *гонез-* (Добрев 2012). Глаголите от второто гнездо са широко застъпени и в други паметници от мизийско-преславския книжовен кръг, но не се срещат в никакъв друг славянски език или диалект, следователно те „отразяват местна диалектна черта, онаследена от езика на „малките готи“ (Добрев 2012: 88). Лексемата *говино* е характерна и за други мизийско-преславски текстове, но е присъща единствено на сръбски и хърватски диалекти (оттам и на унгарски), поради което може да се приеме за „последница от присъствието на везеготите, „малките готи“ в източната част на Дунавската равнина и на остроготите в Панония и Горна Мизия“ (Добрев 2012: 92). Доказателство за пряка връзка между готската писмена традиция и славянската писменост в българските земи е думата *боукаре* ‘младежи, които учат четмо и писмо’ (гот. *bookareis* ‘книжовници, книжници’), използвана от Черноризец Храбър в съчинението му *О писменехъ* (Добрев 2011: 122).

²⁷ Вж. *блюдо*, *боукы*, *вельбѣдъ*, *говино*, *гобъзити*, *гобъзиѣ*, *гонозити*, *гораздъ*, *дунавъ*, *кладѣзъ*, *краль*, *крѣстъ*, *крѣстити*, *(ис)коупити*, *къназъ*, *пѣназъ*, *скѣлазъ*, *тѣны*, *оусерагъ*, *хъызъ*, *хъдогъ*, *шлѣнигъ*, *штоуждъ*.

²⁸ Вж. *аворъ*, *боукаре*, *брадъ*, *брѣна*, *дѣска*, *истѣва*, *котълъ*, *ликъ*, *лихва*, *лъвъ*, *лъсть*, *лѣчитн*, *моуринъ*, *лычѣ*, *лычтаръ*, *лычъ*, *осѣла*, *паница*, *плоугъ*, *плькъ*, *прѣгъни*, *скотъ*, *смокы*, *стъкло*, *трѣба*, *хлѣнигъ*, *хлѣвъ*, *цѣсаръ*, *цѣта*.

Немалка част от германизмите в старобългарските паметници и днес са живи в съвременните славянски езици. Някои от тях са прагермански заемки (*влах, дума, княз, скот, хижа, хълм, шлем* и др.), вкл. и заемки от латински чрез готско посредничество (*котел, купувам, осел, цар*) или готско-балкански заемки от V–VI в. (*брадва, буква, лик, skut, смокиня*), а в други личи готско влияние (*блюдо, лекар, лекувам, лихва, лъст, полк, стъкло, хляб, чужд* и др.) (Kiparsky 1934; Парашкевов 2003: 56–58). Германско (в частност готско) влияние има и в отделни топоними, антропоними (*Чудомир* < гот. *Трудимир*)²⁹ и лексеми в езика на банатските говори, напр. *скафа* ‘нож за щавене на кожа’ (Парашкевов 2003: 59–62; Парашкевов 2011).

Но да се върнем към бележката на Тудор Доксов и превода на *Словата против арианите* от Атанасий Александрийски от епископ Константин Преславски по заръка на българския владетел. Доколко реална в исторически аспект е била заплахата от арианстващи готи на границата между деветото и десетото столетие?

Едно известие хвърля светлина за историческата реалност и съществуването на готска арианска общност в Северна Добруджа по времето на княз Пресиан. Сведението принадлежи на Валафрид Страбо (808/809–849), духовник от Южна Германия, съвременник на Карл Велики и Лудвиг Благочестиви (814–840), в чийто императорски двор е бил на служба (829–838). Получил образованието си в бенедиктинския манастир на остров Райхенау в Боденското езеро, по-късно (838–849) той става негов абат.

Съобщението на Страбо се намира в глава 7 (*De rebus ecclesiasticis, Za proixhoda na църковните понятия*) на книгата му *История на западната литургия* (*Libellus de exordiis et incrementis quarundam in observationibus ecclesiasticis rerum*)³⁰. Известието е публикувано в оригинал на латински още в края на XIX в. (PL 114; MGH 1897)³¹, но през следващото столетие то почти не се коментира в славистичната медиевистика с малки изключения (Лесной³² 1956: 79–80; Бешевлиев 1976).

---

²⁹ Вж. личните имена Гето, Гетка и Гета, както и фамилиите Гетински, Гетановски, Гетев, Геткин, Гетковски, произлизащи от етнонима *gotu/genu* (Добрев 2012: 122–127).

³⁰ Si autem quaeritur, qua occasione ad nos vestigia haec Greecitatis advenerint, dicendum et barbares in Romana republica militasse et multos praedicatorum Graecae et Latinae locutionis peritos inter has bestias cum erroribus pugnaturos venisse et eis pro causis, multa nostros quae prius non noverant utilia didicisse, praecipuesque a Gothis, qui et Getae, cum eo tempore, quo ad fidem Christi, licet non recto itinere, perducti sunt, in Graecorum provinciis commorantes nostrum, id est Theoticum sermonem habuerint. Et (ut historiae testantur) postmodum studiosi illius gentis, divinos liberos in suae locutionis proprietatem transtulerunt, quorum adhuc monumenta apud nonnullos habentur (PL 114: coll. 927; MGH 1897: caput 7, 481. 30–38).

³¹ Наличен е и превод на английски (Harting-Corrêa 1991).

³² Лесной е прозвище на украинския професор Сергей Яковлевич Парамонов (1897–1967).

В интересувания ни фрагмент от *За произхода на църковните понятия* Страбо обяснява по какъв начин в германския език, който самият той говори, са попаднали думи с гръцки и латински произход – от една страна, чрез варварите на военна служба в Римската империя, а от друга – чрез християнските мисионери сред езичниците, опитни в говоренето на гръцки и латински. Поради тази причина, пише Страбо, мнозина от нашите [т.е. братя бенедектинци] научиха много полезни и неизвестни преди това неща, най-вече от готите, наричани и гети, които по времето, когато населявали гръцките провинции, били приели християнската вяра, макар и не по правия път [т.е. чрез арианството], и имали нашия [т.е. германски]³³ език. И както свидетелства историята, учени [мъже] от това племе, продължава Страбо, превели свещените книги на собствения им език. От своите братя по вяра духовникът научил също, че у някои скитски племена, главно при Томи, и досега божествената служба се извършва на същия този език³⁴.

Най-вероятно братята християни [т.е. бенедиктинските монаси] са били в българските земи преди 842 г., като имаме предвид, че Страбо пише своя труд *Libellus de exordiis et incrementis quarundam in observationibus ecclesiasticis rerum* между 840–842 г.³⁵ Това е времето на княз Пресиан (836–852), когато преди покръстването различни посолства от Източната и Западната църква са търсели влияние сред езичниците българи. Нямаме никакви основания да се съмняваме в достоверността на Страбо, който като абат на манастира в Райхенау е разполагал с информация за църковните дела в земите около Дунав.

Вероятно под името скити мисионерите християни са имали предвид готите, а населяващите Томи са готите от т.нар. Малка Скития (Добруджа), където са се заселили още към 348 г. заедно със своя епископ Вулфила, прекарал последните години от живота си именно в тези земи³⁶. Томи е днешният град Констанца (тур. Кюстенджа) в Югоизточ-

³³ Според Alice L. Harting-Corrêa твърдението на Страбо за досег на гръцкия християнски речник с германски чрез мисионерската дейност на готи ариани-християни е прецедент и рядко е бил обект на внимание (Harting-Corrêa 1991: 48–49), вж. напр. Stutz 1966: 81–82.

³⁴ Част от сведението на Страбо е познато в руски превод: „Готи и Гети превели священные книги на собственный язык, о чем мы находим сведения у многих народов. И мы узнаем из сообщений достойных доверия братьев, что священная служба на этом языке производится до сих пор у известных скифских племен, в особенности у жителей города Томи“ (Лесной 1956: 79–80). От руския превод е направен неточен български превод на Чилингиров: „Готите и гетите превели свещените книги на собствен език, за което намираме сведения у много народи. И ние разбираме от съобщенията на достойни за доверие братя, че свещената служба на този език и сега се провежда при известните скитски племена за разлика от жителите на град Томи“ (Чилингиров 2008: 114).

³⁵ Вж. Harting-Corrêa 1991: 29–30. *Terminus post quem* е смъртта на Лудвиг Благочестиви (юни 840 г.), спомената в глава 8 (*temporibus bonae memoriae Ludowici*).

³⁶ Епископ на тези готи по времето на Йоан Златоуст е бил известният епископ Теотим, уп-

на Румъния (окръг Кюстенджа) на брега на Черно море, който е влизал в границите на Първата (а и на Втората) българска държава. Така разполагаме с недвусмислено свидетелство, че двадесетина години преди покръстването на българите (към 840 г.) и приблизително шест десетилетия, преди епископ Константин да преведе *Словата против арианите*, близо до Дръстър и столицата Плиска е имало арианска общност със свещени книги (Библия) и богослужение на готски език. Заслужава да се припомним, че след решението на Осмия вселенски събор (870) за включване на България в диоцеза на Константинополската патриаршия и след учредяването на Българската архиепископия именно Дръстър става основен църковен център на обособилата се като българска епархия някогашна провинция Долна Мизия. Дръстър е и седалище на главата на Българската църква (с епископска базилика и резиденция).

Известието на Страбо е последното хронологическо свидетелство за използване на готския превод на Вулфила на Свещеното писание³⁷, и то именно сред готите, живеещи около Дунава и Томи (Беликов 1866–1867: 148). На Вулфила, който четири десетилетия е епископ на везеготите в Никополис ад Иструм, принадлежи първата германска азбука – готската, на която той превежда части от Библията от гръцки на готски, и този негов превод се превръща в първия германски книжовен паметник. Че готите са сред народите, които имат книги и славят Бога на своя език, е било известно и на автора на *Пространното житие на св. Кирил (дрмѣни перси ... готѣы ... книги оумѣюще и боу славоу въздающе къждо своимъ языку*; Климент Охридски 1973: 106).

Косвено свидетелство за възможно наличие на ариани по българските земи в края на IX в. прозира в Писмо на папа Йоан VIII (872–882) до княз Борис-Михаил от 16.04.878 г.³⁸ (ЛИБИ 2:136–181). В него папата настоява за приобщаване на българите в лоното на Римската църква и за отдалечаване от Византия, като привежда исторически пример защо Борис-Михаил „трябва да се пази от общение с гърците“:

равляващ църквата на град Томи и цяла Скития; и през 386 г. готите са живеели в околностите на Томи (Василевский 1880: 39 и цит. лит.).

³⁷ Днес откъслечи от този превод са съхранени в няколко ръкописа от края на V или VI в.: 1) Codex Argenteus от началото на VI в., съдържа фрагменти от тетраевангелски текст с поредност Матей, Йоан, Лука и Марко (Университетска библиотека Упсала, Швеция; Streitberg 1908: XXV–XXVI; Беликов 1886–1887: 148–152); 2) Codex Carolinus – готският фрагмент включва част от Посланията на апостол Павел към Римляните (Волфенбютел, Германия; Streitberg 1908: XXVI; Беликов 1886–1887: 152–153); 3) Codex Ambrosiani – готските откъслечи съдържат части от Посланията на апостол Павел, от Евангелието на Матей 25–27, от Книгите Ездра и Неемия (Библиотека Амброзиана, Милано; Streitberg 1908: XXVI–XXIX; Беликов 1886–1887: 153–156); 4) ръкопис от Виенската библиотека (Vaticanus Latinus 5750; Streitberg 1908: XXX; Беликов 1886–1887: 156); 5) Codex Gissensis – един лист с откъс от Лука 23–24 (намерен в Египет).

³⁸ Ad Michaelem regem Bulgarorum, anno 878 (PL 126: coll. 758–760).

„И тъй, недей следва гърците, драги сине, защото те всякога си служат с лукави доказателства и се домогват с коварни извъртания, та да не ви постигне някак това, което постигна готския народ. Когато тоя (народ) пожелал да се освободи от езическата заблуда и да се присъедини към Христова-та вяра, попаднал на един епископ, който, имайки образа на благочестието, но отричайки неговата истина, докато ги освобождавал от езическото, оплел ги в Ариевите богохулства. Така те, докато искали непредпазливо (безгрижно) да избягнат заблудата, впаднат в заблуда; следвайки слепя водач, те, станали заедно с него слепи, загиват в пропастта на Ариевата порочност“ (Златарски 1994: 164–165; друг превод на А. Милев в ЛИБИ 2: 149–150).

Възможно е в самото начало на X в., когато Константин Преславски превежда *Словата против арианите*, в българските земи – най-вече около Дунав, делтата и причерноморското пространство все още да е имало остатъци от готска арианска църква (със седалище Томи) и готско-ариански поселения. Може би това е била една от причините владетелят Симеон да поръча превода на *Словата* и така да противодейства на евентуално еретическото влияние и да укрепи истинската вяра.

БИБЛИОГРАФИЯ

Антонова, Дремсизова-Нелчинова 1981: Антонова В., Ц. Дремсизова-Нелчинова. Аултът на хан Омуртаг при Чаталар. София, 1981.

Балабанов 1992: Проучване на старобългарския комплекс „Кирика“ край с. Калугерица. – В: Приноси към българската археология. Т. 1. София, 1992, 68–73.

Балабанов 2006: Балабанов, Т. Готски епископски център от IV–VI в. до с. Хан Крум, Шуменско. – В: Готите. Съвременни измерения на готското културно-историческо наследство в България. Съставител Р. Милев. София, 2006, 71–77.

Балабанов 2010: Балабанов, Т. Отново за готите и епископския център от IV–VI в. до с. Хан Крум, Шуменско. – Във: Великотърновският университет „Св. св. Кирил и Методий“ и българската археология. Т. 1. В. Търново, 2010, 349–362.

Барня 1962: Барня, И. Предварительные сведения о каменных памятниках в Бесарабии. – *Дасія*, 1962, 6, 293–316.

Беликов 1886–1887: Беликов, Д. Христианство у готов. – Православный собеседник, 1886–1887, 1–23.

Бешевлиев 1976: Бешевлиев, В. Етническата принадлежност на рунните надписи при Мурфатлар. – *Векове*, 1976, 4, 12–22.

Брун 1880: Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России (1852–1877 г.) Ф. Бруна. Часть 2. Одесса, 1880, 189–241.

Василевский 1880: Васильевский, В. Русско-византийские отрывки. IV. Записка греческого топарха. – Журнал Министерства Народного Просвещения, часть CLXXXV, 1876, 368–434.

Велков 1937: Велков, Ив. Разкопки при Садовец. Готски поселения по долината на р. Вит. – Училищен преглед, XXXVI, 1937, 4, 481–495.

Владкова 2006: Владкова, П. Некропол край Нове от времето на Теодерих Велики. – В: Готите. Съвременни измерения на готското културно-историческо наследство. София, 2006, 57–70.

Владкова 2011: Владкова, П. Готите в Никополис ад Иструм и неговата територия. – В: Готите. Т. 3. Нови изследвания за готското културно-историческо наследство по българските земи (2007–2010). Съставител Р. Милев. София, 2011, 201–209.

Войков 2011: Войков, И. Готите и Абритус. – В: Готите. Т. 3. Нови изследвания за готското културно-историческо наследство по българските земи (2007–2010). Съставител Р. Милев. София, 2011, 160–161.

Волфрам 2003: Волфрам, Х. Готите на територията на днешна България. – В: Готите и старогерманското културно-историческо присъствие по българските земи. Съставител Р. Милев. София, 2003, 26–33.

Волфрам 2008: Волфрам, Х. Кратка история на готите. В. Търново, 2008.

Генчева 2003: Генчева, Е. Готското присъствие в Нове (достигания и проблеми). – В: Готите и старогерманското културно-историческо присъствие по българските земи. Съставител Р. Милев. София, 2003, 63–68.

Георгиев 2011: Георгиев, П. Gothi qui est sclavi през Българското средновековие. – В: Готите. Т. 3. Нови изследвания за готското културно-историческо наследство по българските земи (2007–2010). Съставител Р. Милев. София, 2011, 133–143.

Геров 1951/1952: Геров, Б. Романтизмът между Дунава и Балкана от Хадриан до Константин Велики. – Годишник на СУ. Филологически факултет, 1950/1951–1951/1952, 47, 17–122.

Давидов и др. 1983: Давидов, А., Г. Данчев, Н. Дончева-Панайотова, П. Ковачева, Т. Генчева. Житие на Стефан Дечански от Григорий Цамблак. София, 1983.

Даничић 1: Даничић, Ћ. Рјечник из књижевних старина српских. Дио 1. Београд, 1863.

Джурова, Велинова 2006: Джурова, А., В. Велинова. Готските „следи“ в българската средновековна книжнина. – В: Готите. Съвременни измерения на готското културно-историческо наследство в България. Съставител Р. Милев. София, 2006, 49–56.

Джурова, Велинова 2011: Джурова, А., В. Велинова. Готски светци в българската средновековна книжнина (предварителни бележки върху материал от Стишния пролог). – В: Готите. Т. 3. Нови изследвания за готско-

то културно-историческо наследство по българските земи (2007–2010). Съставител Р. Милев. София, 2011, 61–64.

Добрев 1985: Добрев, И. Германизми в старобългарски език. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. 1. Главен редактор П. Динеков. Редактори Л. Грашева, Св. Николова. София, 1985, 486–487.

Добрев 1986: Добрев, И. Германските заемки в старобългарски. – В: Старобългарски език за XII клас на НГДЕК. София, 1986, 117–121.

Добрев 2011: Добрев, И. Готски следи в българското християнство. – В: Готите. Т. 3. Нови изследвания за готското културно-историческо наследство по българските земи (2007–2010). Съставител Р. Милев. София, 2011, 110–132.

Добрев 2012: Добрев, И. За двете готски лексикални гнезда в Супрасълския сборник и за липсата на една източногерманска лексема в сборника. – В: Преоткриване: Супрасълски сборник, старобългарски паметник от X век. Съставител А. Милтенова. София, 2012, 75–100.

Златарски 1994: Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. 1. Първо българско царство. Ч. 2. От славянизацията на държавата до падането на Първото царство. София, 1994 (1 изд. 1927).

Иванов 2019: Иванов, Р. Готите и България. София, 2019.

Истрин 1920: Истрин, В. М. Книги временья и образныя Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славянонорусском переводе Т. 1. Текст, исследование и словарь. Петроград, 1920.

Климент Охридски 1973: Климент Охридски. Събрани съчинения. Т. 3. Подготвили за печат Б. Ангелов, Хр. Кодов. София, 1973.

Ковачева 2003: Ковачева, Т. Готското археологическо наследство в Плевенския край. – В: Готите и старогерманското културно-историческо присъствие по българските земи. Съставител Р. Милев. София, 2003, 93–96.

Лесной 1956: Лесной, С. Пересмотр основ истории славян. Загадка готов. Мелбурн, 1956, 56–91.

ЛИБИ 2: Латински извори за българската история. Т. 2. София, 1960.

Мандраджиева 2006: Мандраджиева, Т. За готското присъствие в българските земи през III–IV в. – В: Societas classica. Т. 1, 2006, 1, 201–211.

Милев 2011: Милев, Р. Епископ Вулфила, Теодерих Велики и готската християнска традиция. – В: Готите. Т. 3. Нови изследвания на готското културно-историческо наследство по българските земи (2007–2010). Съставител Р. Милев. София, 2011, 260–270.

Милтенов 2006: Милтенов, Я. Диалозите на Псевдо-Кесарий в славянската ръкописна традиция. София, 2006.

Младенов 1908: Младенов, Ст. Старите германски елементи в славянските езици. София, 1908.

Парашкевов 2003: Парашкевов, Б. Готски езикови елементи в европейски, славянски и балкански аспект. – В: Готите и старогерманското културно-историческо присъствие по българските земи. Съставител Р. Милев. София, 2003, 52–62.

Парашкевов 2011: Парашкевов, Б. Готите и готският език между Крим и Пиренейския полуостров. – В: Готите. Т. 3. Нови изследвания на готското културно-историческо наследство по българските земи (2007–2010). Съставител Р. Милев. София, 2011, 271–278.

Попова, Михайлов 2017: Попова, В., Кр. Михайлов. Нови данни за римските и късноантичните стенописи от Дуросторум. – В: Добруджа. Т. 32. Главен редактор Георги Атанасов (Сборник в чест на 60 години проф. дин Георги Атанасов). Силистра, 2017, 25–58.

Станев 2003: Станев, А. Източногерманските паметници от епохата на остготското присъствие на Балканите. – В: Готите и старогерманското културно-историческо присъствие по българските земи. Съставител Р. Милев. София, 2003, 76–85.

Станев 2008: Станев, А. Източногермански паметници от територията на балканските провинции на Източната Римска империя (V–VI век). Дисертационен труд за присъждане на образователната и научна степен доктор. София, 2008, 33–104.

Стоева 2013: Стоева, К. Гробна находка от времето на великото преселение на народите от раннохристиянска църква № 1 в аула на Хан Крум, община Велики Преслав. – В: Преслав. Т. 7. Шумен, 2013, 354–369.

Табакова-Цанова 1981: Табакова-Цанова, Г. Късноантичният некропол в местността Стражата край Плевен. – Известия на Националния исторически музей, 1981, 3, 102–184.

Трендафилова, Даскалов, 2003: Трендафилова, К., М. Даскалов. Некропол от времето на готското присъствие по българските земи в местността Извор. – В: Готите и старогерманското културно-историческо присъствие по българските земи. Съставител Р. Милев. София, 2003, 97–99.

Хараламбиева 1988: Хараламбиева, А. Две готски фибули от V в. от Марцианопол. – Известия на Народния музей град Варна, 1988, 24 (39), 74–78.

Хараламбиева 1991: Хараламбиева, А. Фибули от V в. от Североизточна България. – Археология, 1991, 1, 33–38.

Хараламбиева 1992: Хараламбиева, А. Две готски фибули от Западния некропол на Одесос. – Известия на Народния музей град Варна, 1992, 28 (43), 137–143.

Хараламбиева, Ковачева 1992а: Хараламбиева, А., Т. Ковачева. Фибули от епохата на Великото преселение на народите от Плевенския музей. – Известия на музеите от Северозападна България, 1992, 18, 45–51.

Чакърв 2014: Чакърв, К. Германските фибули от некрополите на

късноантичните провинции Крайбрежна Дакия и Втора Мизия. – Известия на РИМ–Велико Търново, 2013–2014, XXVIII–Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXVIII – XXIX, 123–143.

Чанева-Дечевска 1999: Чанева-Дечевска, Н. Ранно-християнската архитектура в България IV–VI в. София, 1999.

Чернишова 1994: Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе. Репринтное издание материалов В. М. Истрина. Подготовка издания, вступительная статья и приложения М. И. Чернышевой. Москва, 1994.

Чилингиров 2008: Чилингиров, А. Гети и готи. Изследвания по история на културата. Загадката на готите. София, 2008, 136–168.

Aitzetmüller 1: Aitzetmüller, R. Das Hexaemeron des Exarchen Johannes. T. 1. Graz, 1958.

Barnea 1962: Barnea, I. Les monuments rupestres de Basarabi en Doudoudja. – Cahiers Archéologiques, 1962, 13, 187–208.

Chronicle of Matthew 1993: Armenia and the Crusades, tenth to twelfth centuries. The Chronicle of Matthew of Edessa. Translated from the Original Armenian with a Commentary and Introduction by Ara Edmond Dostourian. Foreword by Krikor H. Maksoudian. Lanham, New York, London, 1993.

Granberg 2010: Granberg, A. Gotiska och tidiga germanska lånord i fornkyrkoslaviska. – In: Gotisk Workshop 2. Et uformelt formidlingstræf. Odense, 2010, 11–23.

Isidorus Hispalensis 1844–1855: Historia de regibus Gothorum, Vandalorum et Suevorum. – Patrologia Latina. Paris, vol. 83, 1844–1855, col. 1057.

Kiparsky 1934: Kiparsky, V. Die gemeinslavischen Lehnwörter aus dem Germanischen. – Annales academiae scientiarum fennicae, B, XXXII. Helsinki, 1934.

Jordanis 1882: Iordanis Romana et Getica. De origine actibus Getarum. Recensuit Th. Mommsen. Berolini 1882 (Monumenta Germaniae Historica, Scriptores. Auctores antiquissimi 5,1).

Harting-Corrêa 1991: Walahfrid Strabo's „Libellus de exordiis et incrementis quarundam in observationibus ecclesiasticis rerum“: a translation and liturgical commentary. By Alice L. Harting-Corrêa. University of St. Andrews, 1991.

Melamed 2011: Melamed, K. Gothic Fortress of Sadovec, Plevna Region (Northern Bulgaria). – В: Готите. Т. 3. Нови изследвания на готското културно-историческо наследство по българските земи (2007–2010). Съставител Р. Милев. София, 2011, 146–152.

Melamed 2011a: Melamed, K. Characteristics of the Gothic Necropolises in the Balkans (Bulgaria and the Republic of Macedonia). – В: Готите. Т. 3. Нови изследвания на готското културно-историческо наследство по българските земи (2007–2010). Съставител Р. Милев. София, 2011, 224–229.

MGH 1897: Boretius, A., Krause, V. Monumenta Germaniae historica inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum. Appendix. Walafridi Strabonis Libellus monachi de exordiis et incrementis rerum ecclesiasticarum. Hannoverae, 1897, 471–516.

Philostorgius 1864: Philostorgius. Historia Ecclesiastica. – Patrologia Graeca. T. 65, 1864, coll. 459–624.

PG 65: Patrologiae cursus completus, series graeca. Ed. J. Migne. Paris. Vol. 65, 1864, 459–637.

PL 114: Patrologiae Latina Cursus Completus. Walafridi Strabi fuldensis monachi de ecclesiasticarum rerum exordiis et inscrementis T. 114. Parisiis, 1879, coll. 919–927.

PL 126: Patrologiae Latina Cursus Completus. T. 126. Parisiis, 1879, coll. 758–760.

Sozomenus 1859: Sozomenus. Historia Ecclesiastica. Patrologiae cursus completus, series graeca. Ed. J. Migne. Paris. Vol. 67, 1859.

Streitberg 1908: Streitberg, W. Die gotische Bibel. 1. Teil. Der gotische Text und seine griechische Vorlage. Heidelberg, 1908.

Stutz 1966: Stutz, E. Gotische Literaturdenkmaler. Stuttgart, 1966.

Tackenberg 1929: Tackenberg, K. Germanische Funde in Bulgarien. – Известия на Българския археологически институт. Том 5. София, 1929, 263–272.

Welkov 1935: Welkow, I. Eine Gotenfestung bei Sadovetz (Nordbulgarien). – Germania, 19, апрел 1935, 2, 149–158.

СЪКРАЩЕНИЯ

РНБ – Руска национална библиотека, Санкт Петербург

РГБ – Руска държавна библиотека, Москва

ГИМ – Държавен исторически музей, Москва